

İkinci Meşrutiyet döneminde İslamcılığın Türkçülük eleştirisi¹

Sorumlu Yazar/
Corresponding Author:

Şenol Gündoğdu

Arş. Gör. Dr.
Afyon Kocatepe Üniversitesi
senolg@aku.edu.tr
0000-0001-6430-4386

Öz

Bu çalışma İkinci Meşrutiyet döneminin iki önemli akımı olan İslamcılık ve Türkçülük arasındaki ilişkiye millet ve milliyetçilik kavramları bağlamında odaklanmaktadır. İkinci Meşrutiyet'in ilk yıllarında dönemin en önemli İslamcı dergisi Sırat-ı Müstakim-Sebilürreşad etrafında toplanan İslamcılar ve Türkçüler 1912 sonrasında farklı milliyetçilik anlayışları yüzünden fikir ayrılığına düşmüşlerdir. İslamcılık akımı, Osmanlı Devleti'nin selameti için İslami kimliğin ön planda olduğu bir toplum fikri peşindedir. Türkçülük ise Müslüman kimliğin Türklüğün bir parçası olduğu ancak Türk kimliğinin baskın olduğu bir düzen fikrini savunur. Bu nedenle iki akım arasındaki fikir ayrılığının ana sebebi millet anlayışlarının ayrışmasıdır. Bu çalışmanın odak noktası bahsi geçen fikir ayrılığının İslamcı tarafını ele almak olacaktır. Bunu yapabilmek için de Sırat-ı Müstakim-Sebilürreşad dergisinde yer alan millet ve milliyetçilik meselesiyle ilgili yazılar Türkçülük eleştirisi kapsamında incelenmiştir. İslam'ı yeniden canlandırmak ve güçlendirmek düsturu üzerine inşa edilen İslamcılık ideolojisi her ne kadar Türkçülük özelinde etnik milliyetçilikleri eleştirse de son tahlilde modern öncesi ümmet fikrini millileştirerek milliyetçi bir tavır sergiler.

Anahtar Kelimeler:

İslamcılık,
Türkçülük, İkinci
Meşrutiyet, Türk
Düşünce Tarihi

JEL Kodları:
N40, N95

Turkism criticism of Islamism in the Second Constitutional period

Abstract

This study focuses on the relationship between Islamism and Turkism, which are two important movements of the Second Constitutional Period, in the context of nation and nationalism concepts. Islamists and Turkists, who gathered around Sırat-ı Müstakim-Sebilürreşad, which is the foremost Islamist journal of the period, dissented because of different nationalism mentalities after 1912. The Islamist movement pursues the idea of a society in which the Islamic identity is at the forefront for the salvation of the Ottoman Empire. On the other hand, Turkism defends the idea of order in which Muslim identity is a part of Turkishness, but Turkish identity is dominant. Therefore, the main reason for the divergence between the two movements is the dissociated nation understandings. The focus of this study is to discuss the Islamist side of the divergence. To do this, articles in the Sırat-ı Müstakim-Sebilürreşad journal regarding the issue of nation and nationalism were examined within the scope of Turkism criticism. Although the ideology of Islamism, built on the principle of reviving and strengthening Islam, criticizes ethnic nationalism in particular, in the final analysis, it adopts a nationalist attitude by nationalizing the pre-modern idea of the ummah.

Keywords:

Islamism,
Turkism, Second
Constitutional
Period, Turkish
Intellectual
History

JEL Codes:
N40, N95

¹ Bu çalışma yazarın 2014 yılında Prof. Dr. Özer Ergenç'in danışmanlığında Bilkent Üniversitesi Ekonomi ve Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı'nda tamamladığı "Nation and nationalism according to Islamists during second constitutional period, A case study: Sırat-i Müstakim-Sebilürreşad" başlıklı yüksek lisans tezinden türetilmiştir.

Extended Summary

This study focuses on the relationship between Islamism and Turkism, which are two important movements of the Second Constitutional Period, in the context of nation and nationalism concepts. After the re-declaration of the constitutional monarchy, four ideologies/movements became dominant in the Ottoman Empire: Ottomanism, Islamism, Turkism, and Westernism. Islamism emerged as a reactionary ideology against Western threats toward the “backward” Islamic world and the Ottoman Empire. This ideology sought to establish genuine Islam by looking back into original sources and the *Golden Age (Asr-ı Saadet)*. This process aimed to revitalize the Islamic world and unite Muslims against Western threats. As an Islamist journal in the Second Constitutional Period, *Sırat-ı Müstakim-Sebilürreşad* presented an Islamic modernist understanding dependent on the revival of Islam and the Ottoman Empire with reference to real Islam against the Western threats. The political condition of the Second Constitutional Period made available hybrid ideologies. In such an atmosphere, different ideologies met under the rubric of imperial salvation. *Sırat-ı Müstakim-Sebilürreşad* journal was one such meeting point for these ideologies, except for Westernism, but its Islamist side was most intense.

Islamists and Turkists, who gathered around *Sırat-ı Müstakim-Sebilürreşad*, which is the foremost Islamist journal of the period, dissented because of different nationalism mentalities after 1912. The Islamist movement pursues the idea of a society in which the Islamic identity is at the forefront for the salvation of the Ottoman Empire. On the other hand, Turkism defends the idea of order in which Muslim identity is a part of Turkishness, but Turkish identity is dominant. Therefore, the main reason for the divergence between the two movements is the dissociated nation understandings. Undoubtedly, nationalism, which is a modern phenomenon, has affected and was influenced by Islam and Islamic societies as well as affecting all religions and being influenced by them. Although anti-imperialist and anti-Western nationalism has emerged in Islamic countries that have been colonized or threatened by Western countries over time, the Islamist opinion is that ethnic nationalism poses a threat to Islamic unity between Muslims and Islamic societies.

Even though the understanding of nationalism of the Islamist movement, which consists of large and different clusters and the intersections of these clusters, cannot be determined exactly, periodic and group inferences can be made. The Islamism discussed in this study and the names that are thought to represent it constitute only a part of Islamism, and the views of these representatives dominate the Islamism of the Second Constitutional Period. Islamists of this period were opposed to ethnic nationalism, specifically Muslim ethnic nationalism. However, they do not actually stand against nationalism because their stance against the West contains a nationalist content and attitude.

The nation concept emerged as a conflict area where ideologies collide with each other and strive to express the nation in the most accurate way. The conflict between Islamists and Turkists, although not overtly, focuses on the definition and conceptualization of the nation. Islamism and Turkism, whose origins date back to the last periods of the Ottoman Empire, are hybrid ideologies that are incompatible with different ideologies. To understand the differences, similarities, and transitions between these two movements, it would be useful to examine the views of their representatives in the context of their discussion on nation and nationalism. The focus of this study is to discuss the Islamist side of the divergence. To do this, articles in the *Sırat-ı Müstakim-Sebilürreşad* journal regarding the issue of nation and nationalism were examined within the scope of Turkism criticism. Although the ideology of Islamism, built on the principle of reviving and strengthening Islam, criticizes ethnic nationalism in particular, in the final analysis, it adopts a nationalist attitude by nationalizing the pre-modern idea of the ummah.

Giriş

Dağılma ve çöküş kavramları üzerinden açıklanmaya çalışılan Osmanlı'nın son yıllarının farklı birçok milliyetçiliğin ortaya çıktığı ve/veya ön milliyetçilik olarak var olduğu bir dönem olarak değerlendirilmesi gerekir. Osmanlı milliyetçilikleri Batı milliyetçiliklerine göre geç ortaya çıkmıştır. Bunun temel nedeni Osmanlı Devleti'nin klasik bir imparatorluk olmasının yanı sıra Osmanlılık üzerinden toplumu bir arada tutma çabasının bir nebze de olsa başarılı olmasıdır. Osmanlı Devleti ve onun yöneticileri döneminin diğer Batılı olmayan ülkeleri ve aktörleri gibi modernleşme çerçevesinde hem devleti hem de toplumu değiştirme doğrultusunda siyasalar izlemiştir. Osmanlı Devleti'nde 18. yüzyılın sonunda başlayıp Osmanlı'nın yıkılışına kadar devam eden bu dönüşümler hem devleti hem de toplumu şekillendirmiştir. Modernleşmenin temel meselelerinden birisi Osmanlı toplumunu bir millete dönüştürme girişimidir. Osmanlılık şeklinde ortaya çıkan bu girişim süregiden toprak kayıpları ve ayrılıkçı hareketler neticesinde farklı milliyetçiliklerin ortaya çıkmasını geciktirse de engelleyememiştir. Türkiye özelinde bakılırsa Cumhuriyetin ilanı sonrasında seküler Türk milliyetçiliği veya Türkçülük bu milliyetçilikler arasından sıyrılmış ve baskın hale gelmiştir.

Meşrutiyetin yeniden ilanından sonra Osmanlı Devleti'nde dört ideoloji/akım baskın hale gelir: Osmanlılık, İslamcılık, Türkçülük ve Batıcılık. Osmanlılık, İslamcılık ve Türkçülük akımları Batıcılık ideolojisinin aksine modernleşmenin mahiyetinden çok toplumun asli unsurunun daha doğrusu milletin ne olacağını üç farklı açıdan ele alır. Bu üç ideoloji Osmanlı Devleti'nin yıkılmaması konusunda hemfikirdir. Bundan dolayı birbirine tezat olabilecek fikirler ve görüşler bu akımlar tarafından benimsenmekte ve ortak olarak kullanılabilmekteydi. Birçok açıdan bu üç akım arasında farklı konularda ayrımlar yapabilirsek de milliyetçi tutuma sahip olmaları üçünün ortak özelliğidir. Bu nedenle üç akım arasında geçişkenlikler oluşurken saf olmayan melez düşünceler oluşur. Peyami Safa, Osmanlılık, İslamcılık ve Türkçülük akımlarının birbirine karıştığını ve melez “mürekkep fikir zümreleri” oluşturduğunu belirtir (Koroğlu, 2004, s. 90). Padişahın halife, hakan ve sultan sıfatlarını aynı anda taşıyabilmesi bu üç akımın aynı anda geçerli ve kullanışlı olduğunu gösterir. Ne var ki milliyetçi tutumları benzeşen bu ideolojiler milleti tanımlama ve millet kavramının sınırlarını çizme konusunda birbirinden ayrışır.

Millet inşası veya oluşu geleneksel toplumlar içinden vatandaşlığa ve/veya duygudaşlığa dayalı yeni bir birlik yaratımıdır. Osmanlı özelinde de hem vatandaşlık hem de duygudaşlık meselesi beraber yürür. Ne var ki ayrılıkçı hareketlerin artması Osmanlılık olarak tanımlanan milliyetçiliğin yerine dine ya da etnisiteye dayanan İslamcılık ve Türkçülük olarak anılan milliyetçiliklerin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Bu nedenle Osmanlı'nın 20. yüzyılı özelinde milliyetçilik etnisiteye ve dine dayanan bir vatandaşlık anlayışından çok duygudaşlığın ön plana çıktığı bir özellik taşır. Vatandaşlık son ana kadar Osmanlılık üzerinden ele alınsa da pratikte hegemon durumda olanlar İslamcılık ve Türkçülüktür.

Kökenleri Osmanlı'nın son dönemlerine dayanan İslamcılık ve Türkçülük akımları bağdaşık olmayan, farklı ideolojilerle aralarında geçişkenlikleri olan hibrit ideolojilerdir. Bu iki akımın kendi aralarındaki farkları, benzerlikleri ve geçişkenlikleri anlayabilmek için temsilcilerinin görüşlerini millet ve milliyetçilik üzerinden yaptıkları tartışma bağlamında incelemek bu bakımdan faydalı olacaktır. İkinci Meşrutiyet döneminin en önemli İslamcı dergisi *Sırat-ı Müstakim/Sebilürreşad* yazarlarının millet ve milliyetçilik ile ilgili yazdığı yazılarla birlikte Türkçülerle girdikleri polemik bu çalışmanın malzemesini oluşturacaktır. Bahsi geçen dergi İkinci Meşrutiyet döneminde yayınlanan en uzun soluklu İslamcı dergi olmakla beraber farklı görüşteki insanları da bünyesinde barındırır. Bu nedenle hem dönem açısından kapsayıcı hem de düşünce temsiliyetinin açısı geniştir. Bu bağlamda 1908-25 yılları arasında düzensiz aralıklarla yayınlanan dergideki tüm yazılar gözden geçirilerek temel konusu millet, milliyetçilik ve Türkçülük olan yazılar bu çalışmada kullanılmıştır. Bu bağlamda on dört birincil kaynak içerik analizine tâbi tutularak bu çalışmanın malzemesini oluşturmuştur. Bu çalışmanın konusu kısaca İkinci Meşrutiyet döneminin iki önemli ideolojisi olan İslamcılık ve Türkçülük akımlarının arasında ortaya çıkan ayrılığın ve çatışmanın kaynağını *Sırat-ı Müstakim/Sebilürreşad* dergisinde yazan İslamcılarının millet ve milliyetçilik anlayışları üzerinden değerlendirmek olacaktır. Bu doğrultuda iki akımın ayrıştığı hususun dine veya topluma atfettikleri değerler üzerinden farklılaştığı ve bunun neticesinde kendilerine has milliyetçi çizgilerini belirledikleri iddiasını savunmaya çalışacaktır.

1. Tarihsel Çerçeve

İslam dünyası ve Osmanlı Devleti 19. yüzyıla birlikte Batı'nın dünya üzerinde yayılması neticesinde kendilerini zor bir durum içerisinde bulmuştur. Emperyalist imparatorlukların tehdidi altında olan Batı dışı diğer bütün ülkeler ve toplumlar, özellikle klasik imparatorluklar, bu tehdidi yakından hissetmişlerdir. Osmanlı Devleti de bu imparatorluklardan bir tanesidir. Batı'nın bu üstünlüğü karşısında modernleşme çabaları içine giren Osmanlı Devleti askeriyenin, devletin, toplumun ve son tahlilde tüm ülkenin modernleştirilmesi konusunda adımlar atmıştır. Bu doğrultuda kendisini Müslüman olarak tanımlayan (ya da tanımlayıp tanımlamadığının farkında olmayan) çevreler Batı'nın üstünlüğü konusunda düşünmeye başlamışlardır. Yeni Osmanlılar çevresiyle başlatılabilecek bu entelektüel çaba sonucunda Batı üstünlüğü karşısında yapılacaklar listesi İslamcı düşüncenin pratiklerinin temelini oluşturmuştur. Batı'nın yayılmacılığına karşı İslam'ın tekrardan güç kazanması ihtiyacını

karşılamaya çalışan bu liste bunu gerçekleştirebilmek için İslam'ın temel kaynaklarına başvurulması gerektiğini savunur. Çünkü onlara göre İslam gerçek anlamda sadece Asr-ı Saadet zamanında uygulanabilmiştir. İctihad kapısının yeniden açılmasıyla birlikte İslam yeniden güç kazanacak ve ilerleyebilecektir (Somel, 1987, s. vii).

Klasik bir imparatorluk olan Osmanlı Devleti toprak kayıpları sonucunda imparatorluk olma özelliğini hızla yitirmiştir. Ayrıca ayrılıkçı etnik milliyetçiliklerin artması nüfusun bağdaşıklaşmasına, daha doğrusu ilk önce Müslümanlaşmasına daha sonra Türkleşmesine neden olmuştur. Bu durumun en önemli neticesi de Osmanlı Devleti'nin 19. yüzyılda ayakta kalabilmek adına güttüğü Osmanlıcılık politikasının artık devam ettirilebilmesinin mümkün olmadığı gerçeğidir. Ülkeye çok-milletli ve imparatorluk özelliğini kazandıran Balkan topraklarının kaybedilmesi Osmanlı elitinin Osmanlı fikirlerinden vazgeçmesine sebep olmuştur (Ahmad, 1969, s. 153). Nüfus yoğunluğunun Müslümanlaşması ve Türkleşmesi, İslamcılık ve Türkçülüğün hegemonik ideolojilere dönüşmesine yol açmıştır.

2. Millet/Milliyetçilik Kavramları ve İslam/Osmanlı Bağlamı

Milliyetçilik tartışmalarının önemli isimlerinden Kohn; bireylerin, ülkelerin, insanların, tarihlerin ve devletlerin biricik olduğunu vurgulayarak bunların hepsi için iyi, doğru ve güzel ideallerinin farklılaşacağını savunur (Kohn, 2005, s. 433). Göreli bir toplumsallık anlayışı ile milliyetçiliği kavrayabilmek mümkün müdür peki? Daha doğrusu milliyetçilik her toplumda biricik olursa milliyetçiliği bir kavram olarak değerlendirebilir miyiz? Ve hatta her toplumun biricik olduğu bir dünyada milliyetçilik mümkün müdür? Ne var ki Kohn'un ifadesindeki hakikat şudur: Milliyetçilikler benzer özellikler gösterip belli başlı ortaklıklara sahip olsalar da her milliyetçilik kendine has özelliklere sahiptir. Bu nedenle bütün milliyetçilikler birbirinden farklıdır. Milliyetçilikleri genelde ortak kılan nokta onların çoğunlukla modern devlet oluşturma süreçlerinde toplumsal birlikteliği hedefleyen ve ulusal hareketlere dönüşmeye çalışan ya da onlardan türeyen ideolojiler olmalarıdır. En evrensel karakterli ideolojilerde bile milliyetçilik bulunabilir. Sosyalizm dahi milliyetçi olabilir. Nihayetinde geç Osmanlı akımlarından İslamcılığı da tıpkı Türkçülük gibi milliyetçi bir ideoloji olarak ele almakta bir sakınca bulunmaz.

Batı'da iktisadi ve sosyal süreçlere dayanan uluslaşma süreci Batı dışı toplumlarda genellikle ayrılıkçı milliyetçiliklerde görülmeye başlandı. Klasik imparatorluklar bu süreçlerden ziyadesiyle etkilendi. Batı dışı milliyetçiliklerin oluşmasındaki diğer bir etken ise Batı emperyalizmine karşı duruştur. Batı yayılmacılığına ve emperyalizme karşı bağımsızlık peşinde koşan milliyetçilikler ortaya çıkmıştır. Kısacası Batı dışı milliyetçilikler hem Batı'dan etkilenmiş hem de ona karşı ortaya çıkmış akımlardır. Osmanlı Devleti de bir Batı dışı ülke olarak bu kapsamda ele alınmalıdır. Ne var ki millet kavramından ne anlaşılması gerektiği ve o dönemde ne anlaşıldığını tartışmak gerekir. Bu sözcük nasıl kavramsallaştırılmıştır?

En genelleyici ve kısa tanımıyla millet olabilmek için bir topluluk, bu topluluğu bir arada tutan bir dil ve ortak tarih, toprak parçası yani vatan, birlikte bulunma arzusu ve bütün bunları söylem ve iktidar üzerinden birleştirip milleti oluşturacak otorite gerekliliğidir, bazen bir kahraman. Bu bağlamda bu özellikleri barındıran ve/veya hedefleyen bütün akımları milliyetçilik olarak tanımlamak doğru olacaktır. Modernite öncesinde dini ve yerel aidiyetler kimlik açısından ön plandadır. Milliyetçilik sonrasında milli kimlikler dinsel kimliklerin yerine geçer (Greenfeld, 2006, s. 95). Şehadet artık din yolunda değil vatan uğrunda gerçekleşen bir olaydır. İnsanlar artık vatanları uğruna şehit olmaktadır. Örnekte de açıklanmaya çalışıldığı üzere millet(ler) din(ler)'in kutsallığını soğurmuş ve kendi kutsiyetini yaratmıştır. Milli kimlikler böylece zamanla diğer kimlikleri bastırmış ya da onları şekillendirmiştir. Fakat bu bütün milliyetçiliklerde dinin tamamen arka plana itilmesine yol açmasa da genellikle ikincil planda kaldığı da aşikârdır. Milliyetçilikler böylece yeri geldiğinde dini bir enstrüman olarak kullanabilirler, hatta etnik milliyetçiliğin karşısında durmak adına dini bir milli kimlik unsuru olarak görürler. Bu sadece Müslüman milliyetçilikler için değil dini unsurlar barındıran gayrimüslim milliyetçilikler için de geçerlidir. Din böylece hem milliyetçilikler tarafından şekillendirildi hem de milliyetçilikleri şekillendirdi (Karpas, 2006, ss. 185-186).

Şüphesiz ki modern bir fenomen olan milliyetçilik tüm dinleri etkilediği ve onlardan etkilendiği gibi İslamiyet'i ve İslami toplumları da etkilemiştir ve onlardan etkilenmiştir. Kimi modern Müslüman düşünürler Batı'da ortaya çıkan milliyetçilikten etkilenmiş ve milliyetçiliği dini söylem bağlamında yeniden yorumlamıştır (Kedourie, 1980, s. 40). Geleneksel İslam düşünürleri ise bu düşüncenin aksine inançların halen bir Müslümanın kimliğini belirlediğini ve milliyetçiliğin bu nedenle İslami olmadığını savunmuştur (Zubaida, 2004, s. 407). Zamanla Batı tarafından sömürge haline getirilen ya da tehdit edilen İslam ülkelerinde Batı karşıtı bir milliyetçilik oluşsa da genel kanaat etnik milliyetçiliğin Müslümanlar ve İslam toplumları arasındaki İslam birliğine bir tehdit oluşturduğu yönündedir. Ne var ki etnik milliyetçilik karşısında duran İslamcı bu tavır son çözümlemede milliyetçiliğin temel bazı özelliklerinden faydalanmaktadır.

İslam toplumlarının dillerinde millet ve millet kavramı ile ilgili *asabiye*, *kavim*, *ümmet* ve benzeri sözcükler birbirlerine benzer manalara sahip olmakla birlikte bu kelimelerin anlamları zamana ve kullandıkları toplumun semantik özelliklerine göre değişkenlikler gösterir ve farklı biçimlerde kavramsallaştırılır. Ancak modernite

öncesinde *ümmet* ve *millet* kelimeleri çoğunlukla dini topluluklara işaret eden ve onları tanımlayan ifadelerdir. Bu iki sözcük sıklıkla birbirinin yerine kullanılmıştır. Modern anlamdaki *millet* kelimesi ise en genel ifadeyle ulus anlamına gelen milleti karşılamaktadır. Osmanlı özelinde ise millet kabaca özel hukuk açısından birer cemaat oluşturan dini/etnik grupları tanımlamak için kullanılmaktaydı. Bu doğrultuda millet sözcüğünün bağlamsal durumunu göz önünde bulundurmakla birlikte birkaç on yıl içindeki hızlı dönüşümünü sadece modernite ile açıklamak mümkün değildir. Millet kavramı ideolojilerin birbirleriyle çatıştığı ve onu en doğru ifadelendirme çabası içinde bulunduğu bir çatışma alanı olarak kendisini var etmiştir. İslamcılar ve Türkçüler arasında çatışma da ağıktan olmasa da milletin tanımının yapılması ve kavramsallaştırılması noktasında yoğunlaşır.

3. İslamcılık: Tarihi, Kaynakları ve Düşüncesi

İslamcılık Osmanlı perifersinde ve Hindistan'da ortaya çıkan, 1870'lerde ise Osmanlı merkezinde güçlü bir ideoloji haline gelen bir harekettir (Mardin, 1991b, s. 9). Bununla beraber İslamcılık Batı'daki modernite ve emperyalizmin Doğu'ya etkileri sonucu ortaya çıkan İslami eğilimlerin ve tepkilerin bütünüdür. Bahsi geçen eğilimler ve tepkiler genellikle İslam'ın algılanış ve uygulanış biçimlerinin yanlış olduğu bu nedenle İslam toplumlarının Batı karşısında kötü durumda olduğu varsayımına dayanır. Tepkilerin ve eğilimlerin billurlaşması sonucunda oluşan İslamcı düşünce İslam toplumlarının özgüvenlerini yeniden kazanmasına ve tekrardan güçlü toplum(lar) ve ülke(ler) oluşturulmasına imkân sağlayacak siyasalar üretmeye yönelir. Tunaya'ya göre İslamcılık düşünce ve inanç sistemi iddiasında olduğu için bir ideoloji ve bu iddiayı gerçekleştirmek için gerçekleştirmeye çalıştığı için bir harekettir (Tunaya, 2003, s. 1). Bu bağlamda İslamcılık, İslam'ın Asr-ı Saadet gibi güçlü ve ideal dönemlerinden feyz alan, temel kaynaklarını Kuran ve sünnet olarak kabul eden bir rejim kurma çabasındaki siyasi hareketlerdir (Somel, 1987, s. vii). İslamcılık böylece Müslümanları uyandırarak bir bilinç kazandıracak ve kademeli bir şekilde siyasal bir birlik kurarak da Batı karşısında İslam bloku oluşturacaktır. Bu esasında diğer Batı karşıtı milliyetçiliklerin tutumları ile benzerdir.

İslamcılık, İslamiyet'i var eden geleneksel değerlerin hızlı şekilde değişmesine bağlı olarak meydana gelmiştir (Keddie, 1969, s. 17). Modernitenin hızlı değişimlerini ehlileştirmek gibi bir gayesi olan İslamcılık modern bir akımdır ve modernitenin erginleşmemiş çocuğu gibidir. Zira temel motivasyonu özgüven arayışıdır. Özgüvenin kaynağı ise İslam toplumlarının dünya tarihinde önemli bir aktör olduğu ve geçmişte çok güçlü bir medeniyet kurduğu varsayımdır. Böyle bir varsayımına dayanan özgüven arayışı İslam düşünürleri tarafından geliştirilerek siyasi ve toplumsal arayışlara dönüşmüş, bunun neticesinde de İslamcılık denilen akım/ideoloji ortaya çıkmıştır. İslamcılığa göre ilerlemek için Batılı olmaya gerek yoktur ve başka türlü bir modernleşme olasıdır. İslamcı düşünürlere göre modernleşme zorunlu olarak sekülerleştirmemelidir. İslamcılık, kısacası Müslümanları harekete geçirmeye çalışan ve İslam ile modernitenin çelişmediğini varsayan söylemler bütünüdür. Söylemlerin nihai hedefi tepkiyi eylemlere dönüştürerek Müslümanları Batı'ya karşı harekete geçirmek ve İslam birliğini yeniden kurmaktır.

Türköne'ye göre İslam, ideolojilerin sahip olduklarına benzer sembolik sistemler sunar (Türköne, 2011, s. 28). Fakat dönem düşünürlerinin İslam'ın sunduğu bu sembolik sistemlerin modern ihtiyaçları karşılamadığı varsayımı İslamcılık ideolojisinin ortaya çıkmasına neden olur. Her ne kadar İslamcılık çağrısını İslam'a dönüş söylemi üzerinden gerçekleştirirse de geleneksel İslam'ın ötesinde modern bir tavır takınır. Zira Müslümanları *gerçek İslam'a* davet eden ve bunu da kitlesel modern bir dönüşüm üzerinden yapmaya çalışan İslamcılık, çağının milliyetçiliklerini andırır. İslamcı düşünürlere göre hem modernitenin yol açtığı sorunlarla başa çıkabilmek hem de Müslümanları bilinçlendirebilmek adına bir reform gerekmektedir. Bu doğrultuda sorunu Batı ve İslam'a göre yaşamayan Müslümanlar olarak gören İslamcılara göre Müslümanlar ya Batı'yı taklit etme peşinde ya da uyuşukluk ve atalet içindedir. Böylece Müslümanlar iki anlamda da kendileri olamamaktadır. Zira hem geçmişlerinde Batı'yı alacağı eden bir medeniyetin varisi olamamış hem de o Batı'nın taklitçisi konumuna düşmüşlerdir. İslamcılık böylece Osmanlı'nın son dönemindeki çöküş ve dağılma söylemlerini tekrardan üretir ki bu söylemler diğer geç Osmanlı milliyetçilikleri tarafından kullanılır. Hepsisi çöküş ve dağılmanın aksine bir kurtuluş reçetesi sunar.

İslamcılığın Osmanlı Devleti'nde güçlü bir pozisyonda olmasının temel sebebi entelektüel üretimin yanında Hilafetin bir kurum olarak Osmanlı Devleti'nin bünyesinde yer almasıdır. Padişah, Hz. Muhammed'in halifesi olarak tüm Müslümanlar üzerinden ruhani bir güce sahiptir. Bu ruhani güç moderniteyle birlikte siyasi bir güce dönüştürülmüş ve Osmanlı Devleti tarafından dış politika aracı olarak kullanılmıştır. Kısacası Osmanlı Devleti Müslümanlar için siyasi ve dini merkez konumundadır. Bu bağlamda Osmanlı İslamcılarının göre Müslümanların ve İslam'ın yeniden güçlenmesinin yolu Osmanlı önderliğindeki bir yoldan geçmektedir. İkinci Meşrutiyet dönemi İslamcılarını böylece eleştirdikleri Sultan Abdülhamid'in pan-İslamist politikasını devam ettirmeye çalışmıştır.

Osmanlı Devleti'nde ortaya çıkan İslamcı düşüncenin, spesifik olarak İkinci Meşrutiyet dönemi İslamcılık akımının milliyetçi bir tavır ve özellikler barındırıp barındırmadığı tartışılmalıdır. Milliyetçilik toprak, egemenlik ve/veya dil üzerinden ele alınırsa İslamcılığın milliyetçilik olduğunu iddia etmek bir zorlama olur. Ancak

milliyetçilik sadece ulus devlet kurma peşinde olan vatandaşlık ya da etnosentrizme yaslanan bir ideoloji olarak görülemez. Zira evrensel bir iddia peşinde olan İslam'ın aksine İslam'a dayanarak bir siyasal bilinç ve hareket oluşturmaya çalışan İslamcılık milliyetçilikler gibi sınırlayıcı ortaklıklara dayanır. Haddad bu nedenle Batı akademisinin ortaya attığı Batılı etnosentrik milliyetçilik tartışmalarının tartışılması gerektiğini düşünür (Haddad, 1977, s. 4). Haddad'ın bu açıklamasının üstünden uzun süre geçmiş olsa da önerisi güncelliğini korumaktadır. Zira İslam'ın milliyetçiliği besleyen toplumsal ve ideolojik etkileri göz ardı edilemez. Ayrıca Batı dışı milliyetçiliklerdeki, özellikle İslam toplumlarındaki, din etkisi milliyetçilikleri önemli derecede etkiler.

İslamcılık, modernite sonrasında İslam toplumlarının içinde bulunduğu sorunları aşabilmek için çözümü İslam'da arayan ancak bunu yaparken modern yöntemleri kullanan modern bir düşünce ve harekettir. Bu sebeple İslamcılık diğer modern hareketlere benzer bir şekilde yeni bir Müslüman kimliği inşa etmek ister. Her ne kadar Tunaya (Tunaya, 2003) ve Berkes (Berkes, 2003) gibi isimler tarafından milliyetçiliğin karşısında bir ideoloji olarak görülse de İslamcılık modern Müslüman kimliği inşa etmek isterken seküler milliyetçiliklere benzer bir arayış ve tutum sergiler. Zira millet kavramı ümmet kavramına çok benzemektedir (Özdağ, 2009, s. 408).

Diğer taraftan İkinci Meşrutiyet döneminin siyasal iktidarı, özellikle İttihat ve Terakki, bahsi geçen dönemki ideolojileri ve bu ideolojilerin ortaya çıkardığı akımları pragmatik şekilde kullanmıştır. Bu nedenle bu ideolojiler, spesifik olarak İslamcılık ve Türkçülük, arasındaki farkın altını çizmek için onların ne konuda ayrıştığına bakmak gerekir. Son tahlilde bu iki ideoloji kaynağın ve çıktının ne olacağı konusunda anlaşamasa da aslında benzer yöntemler kullanırlar. Ayrıca anlaşamadıkları temel ayrım ise üst kimliğin ne olacağı ve önceliğin/iktidarın kimde olacağı konusudur. Zira önemin İslam'dan alınması İslamcıların gözünde İslam'ın ve İslami toplumların sonu, Türklükten alınması da Türkçüler nazarında Türklüğün geri planda kalması anlamına gelir. Bu nedenle İkinci Meşrutiyet'in iki baskın ideolojisi olarak İslamcılık ve Türkçülük birbirine tezat ama aynı yöntemi kullanan birer akım haline gelirler. Takip eden on yıllarda İslamcılık ve Türkçülük arasında sürekli bir çatışma varmış gibi gözükse de toplumsal-siyasal doğrultuda kesişirler (Öğün, 1995, s. 147). Nihayetinde ikisi için de önemli olan, millet anlayışları üzerinden Osmanlı'ya bir kurtuluş ideolojisi sunmaktır. Ne var ki ikisi de millet ve milliyetçilik konusunda uzun uzadıya ve kuramsal tartışma yürütecek hem zamana hem de imkâna sahip değildir. Bu tartışmalar için erken Cumhuriyet dönemini beklemek gerekecektir. Bu nedenle İslamcılık ve Türkçülük arasında geçen tartışmaları o dönem için polemik mahiyetinde kalmış sabit fikirlere dayanan çıkışlardır. Zira İslamcılık sistematik ideolojisi son derece yavaş gelişen bir düşüncedir (Mardin, 1991a, s. 92).

4. Türkçüler ve İslamcılarla İlişkileri

Osmanlı Devleti'nde Türk kelimesinin neredeyse unutulduğu zamanlarda, *Türkler* ve *Türkiye* sözcükleri Batılılar tarafından Osmanlı ve Osmanlı'da yaşayan Türkler ve/veya Müslümanlar kastedilerek kullanılmıştır (Kushner, 1977, s. 8). Türkiye'den kastedilen her zaman Osmanlı ülkesinin bütünü değildir. Türkiye genellikle Anadolu'yu tanımlar. Osmanlılar ise bu topraklar için Roma mirasından kalma Rum ifadesini kullanır. Ayvazoğlu'na göre bu durumu sadece *milli şuur eksikliği* ile anlamlandırmamak gerekir (Ayvazoğlu, 2009, s. 12). Osmanlı Türklerinin kendilerine Türk dememelerinin ülkenin bir imparatorluk olmasından kaynaklanması bir yana bu durum sadece bununla açıklanamayacak kadar karmaşıktır. Bu çalışma için önemli olan Türk ve Türkiye kavramlarına modern zamanlara kadar pek sık rastlanılmadığının ve Türklüğün Osmanlılar için, özellikle imparatorluktan sonra, önem arz etmediğinin altını çizilmesidir. Son zamanlarda bile Türklüğün keşfedilmesi içsel değil dışsal motivasyonla gerçekleşmiştir. Bu konu Jön Türkler'in kendilerine Paris'te bir kahvede kimlikleri hakkında sorulan soruya Müslümanız diye cevap vermeleri ve aldıkları tepki sonrasında Osmanlıyız ve en sonunda Türk'üz demeleri örneğiyle hicvedilir (Berkes, 1965, s. 53).

İkinci Meşrutiyet dönemi ele alındığında Türklük ve Türkçülük ile ilgili en önemli soru şudur: Bilincinde olunmayan bir kimlik ve ona dayanan akım nasıl birkaç yıl içinde ülkenin baskın ideolojisi haline gelmiştir? Bu sorunun cevabını sadece Osmanlı'nın kendi tarihinde ve tarihselliğinde daha doğrusu iç dinamiklerinde aramak yeterli olmayacaktır, zira Türkçülüğün ortaya çıkışı ve Türk kimliğinin yeni bir şekilde algılanmasında Batılı Türkoloji çalışmalarının etkisi olmuştur. Oryantalizmin bir kolu olan Türkoloji çalışmaları Türklüğe dair bilginin ve ilginin artmasına yol açmıştır. Bu çalışmalar zamanla Osmanlı ülkesinde etki yaratmıştır. Türkçülüğü önceleyen Türklük bilincinin ortaya çıkışı ve artışı ilk elden kültürel ve tarihi sorgulamaların yoğunlaşmasına bağlıdır. Meşrutiyetin yeniden ilanından sonra bu kültürel sorgulamalar iç ve dış politikada referans noktası olmaya başlayacaktır. Böylece Sultan Abdülhamid döneminde edebi ve tarih alanında ortaya çıkan ama zayıf kalan Türklük bilinci ve Türkçülük, meşrutiyetin yeniden ilanı ile birlikte güç kazanmaya başlamıştır. Bunda şüphesiz hem Rusya'dan göç eden Türkçülerin hem de Sultan Abdülhamid döneminde ortaya çıkan Osmanlı Türkçülüğünün etkisi olmuştur. Bu doğrultuda İkinci Meşrutiyet döneminde Türkçülük Rusya'dan gelenler ve Osmanlı Türkçüler olmak üzere iki gruptan oluşur (Arai, 2008, s. 20).

Rusya Türkçülüğünün ortaya çıkışında Rus Çarı Petro'nun Ruslaştırma politikası önemli bir yer tutar. Tıpkı Osmanlı ve geleneksel diğer toplumlar gibi farklı dini toplulukların bir arada yaşadığı bir ülke olan Rusya'nın, Çar Petro sonrasında ortaya çıkan Ruslaştırma politikası Rusya Müslümanlarının ve Türklerinin İslamcılık ve

Türkçülük akımları etrafında toplanmasına neden olmuştur. Tıpkı Osmanlı'da olduğu gibi Rusya'da da bu iki akımın ortaya çıkışında bir tepkisellik durumu söz konusudur. Osmanlı, Rusya Türkçüleri ve İslamcılar için merkezi bir konumdaydı, zira Rusya'nın baskılarından kaçmak için adeta bir hicret mekânı özelliğine sahipti. Diğer taraftan Osmanlı Devleti'nin hilafeti elinde bulundurması, yönetici ailenin Türklüğü ve birkaç yüzyıldır bağımsız ve güçlü bir ülke olması Rusya Türkçülerinin Osmanlı'ya önem atfetmelerinin önemli bir başka sebebiydi. Rusya'daki karışıklara bağlı olarak, Müslümanların Osmanlı'ya göçleri, özellikle Kırım'dan, dalgalar halinde gerçekleşmektedir (Devlet, 1985, ss. 14-15) Rusya Müslümanları ve Türklerinin, yani Kazan Tatarlarının, eğitim seviyesi Osmanlı toplumuna kıyasla daha yüksek seviyedeydi. Yüksek eğitim seviyelerinin yanı sıra varlık açısından önemli konumda olan bu kişiler Rusya burjuvazisinin üyeleri idi. Rusya'daki Türkçülüğün ve İslamcılığın kuvvetlenmesinde Kazan Tatar burjuvazisinin büyük rolü olmuştur (Georgeon, 1986, s. 17).

İstanbul'a göç eden bu kişiler, bundan sonra Rusya Türkçüleri olarak anılacak, Osmanlı'daki ilk yıllarında İslamcılar ile birliktelik içerisindeydiler. Zira Rusya Türkçüleri ile Osmanlı İslamcılarının ideolojik anlamda ayrışmaları birkaç sene sonra etnik milliyetçilik üzerinden gerçekleşecektir. 1911 yılındaki Trablusgarp Savaşı ve 1912 yılında patlak verecek olan Balkan Savaşları'na kadar Türkçüler ve İslamcılar, devletin Osmanlılık siyaseti altında kaldıkları için ideolojik olarak farklı konumlarda olsalar da iş birliği içindedir. Fakat Osmanlılık siyasetinin etkisiz hale gelmesi ve sonrasında Türkçülerin İttihat ve Terakki'de önemli kademelere çıkması Türkçülüğün yayılmasına ve kuvvetlenmesine yol açmıştır. İstanbul'a ilk geldikleri zaman *Sırat-ı Müstakim* dergisinde yazıları çıkan Türkçüler bu ayrışmadan sonra İttihat ve Terakki'nin desteğiyle Türk Yurdu dergisini kurarlar.

Rusya Türkçülerinin en önemli ismi şüphesiz Yusuf Akçura'dır. Akçura küçük yaşlarda İstanbul'a gelmiş ve burada yetişmiştir. 1905 yılındaki Rus Devrimi sırasında Rusya'ya gitmiş ve burada aktif siyasete atılarak Kadet Partisi'nden milletvekili olmuştur (Kohn, 1944, s. 31). Meşrutiyetin ilanı ve Rusya'daki işlerin iyi gitmemesi üzerine Osmanlı'ya dönen Akçura, Cumhuriyetin ilanından sonra da önemli görevler alır. Akçura örneğinde de görüldüğü üzere Rusya Türkçülerinin ülkeye dönmesindeki önemli etkenlerden birisi Rusya'nın iç siyasi koşulları iken, bir diğeri de Osmanlı Devleti'nde meşrutiyetin yeniden ilan edilmesidir. Meşrutiyetin yeniden ilan edilmesini takip eden ilk yıllarda İslamcılar ile iyi anlaşmalarının nedenlerinden biri de benzer modernist bir tavır sergilemeleridir. İslamcıların modernite ile İslam'ı bağdaştırma tutumlarına benzer bir tutum takınırlar, ancak Türklüğün modernite ile bağdaştırılması farkı ile. Örneğin Akçura meşveretin Türk siyasi geleneğinde olduğuna dikkat çeker. (Georgeon, 1986, s. 29) Zira ona göre demokrasi ve milliyetçilik bir zorunluluk haline gelmiştir (Georgeon, 1986, s. 65). İslam ve Türklük arasında salınan Türkçülük her koşulda Türklüğü ön plana çıkarır. Akçura ve diğer Rusya kökenli Türkçülerde görünen bu düşünceye Osmanlı/Türkiye Türkçülerinde de rastlamak mümkündür. Örneğin Osmanlı/Türkiye Türkçülerinin en önemli temsilcisi Ziya Gökalp, kuramını modernleşme, Türkleşme ve İslamlaşma üzerine kurar. Buna benzer bir tanımlama çabası içinde olan Fuad Köprülü ise merkeze Türklüğü, etrafına İslamı, en dışa da Hristiyan unsurları alır. (Arai, 2008, s. 101)

Türkçülerin Avrupa ve/veya Batıya bakışları İslamcılarinki ile benzerdir. İslamcılarının maddi alanda modernist, kültürel ve manevi alanda İslami bir tutum takınmalarına benzer bir şekilde Türkçüler de maddi alanda modernist ama kültürel alanda Türklüğü ön plana çıkarırlar. Kohn, bu durumu şu şekilde ifade eder: "Milliyetçiliğin bu safhasında, Türkler şark ile garp arasında mütereddit idiler. Avrupa emperyalizmi tarafından tehdit edilmekle onlar Asya ve Turana doğru bakıyorlardı; fakat aynı zamanda devleti Avrupalılaştırmağa çalışıyorlardı" (Kohn, 1944, s. 43). Türkçüler Batı'dan alınması gerekenler konusunda İslamcılara benzer. İlim, fen ve tekniği Avrupa'dan ithal etmekte bir engel görmeyen Türkçüler, ahlak konusunda Türk ahlakını Batı ahlakına tercih ederler. İslamcılar ise buna benzer bir yolla İslami olanı tercih etmişlerdi. Tutumları ve milliyetçi tezahürleri aynı olsa da İslamcılar ve Türkçüler toplumu oluşturan özün ne olduğu konusunda birbirlerinden ayrışıyorlardı.

Türklüğü ve İslam'ı tanımlayan öz(ler) kuramsal olarak bir mükemmellik muhteva ederken, bu muhteviyatı desteklemek için edebi, tarihi ve kültürel araştırmalara ve iddiaları destekleyen kanıtlara ihtiyaç vardır. Bu doğrultuda Türkçüler Türklüğe tarihsel değer ve medeniyet atfetme peşindedir. İsmail Hakkı (Baltacıoğlu) Hz. Muhammed'in Türk olduğunu ispat etme peşindeyken, Yusuf Ziya (Özer) ise Yunan medeniyetinin Türklere ait olduğunu kanıtlama çabası içindedir (Ayvazoğlu, 2009, s. 60). Cumhuriyet sonrasında daha baskın hale gelecek bu Türkçü tavır İkinci Meşrutiyet döneminde yeni filiz vermeye başlamıştır, zira Türkçülük bu dönemin en geç ideolojisidir. Bu nedenle kendisinden önceki ideolojiler, özellikle İslamcılık tarafından eleştirilir. Bunu anlayabilmek için İslamcılarının milliyetçilik anlayışları ve Türkçülüğe dair tutumları ele alınmalıdır.

5. İslamcılarının Milliyetçilik Tasavvuru ve Türkçülük Eleştirileri

Geniş ve birbirinden farklı kümelenmelerden ve bu kümelerin kesişmelerinden oluşan İslamcılık akımının milliyetçilik anlayışı tam olarak saptanamasa da dönemsel ve grup çıkarımları yapılabilir. Bu çalışmada ele alınan İslamcılık ve onu temsil ettiği düşünülen isimler İslamcılığın sadece bir kesimini oluşturur ve İkinci Meşrutiyet dönemi İslamcılığı için bu temsilcilerin görüşleri ağır basmaktadır. Bu dönemdeki İslamcılar etnik milliyetçiliğin,

spesifik olarak Müslüman etnik milliyetçiliklerinin, karşısında dururlar. Ancak esasında milliyetçiliğin karşısında yer almazlar, zira Batı karşısında duruşları milliyetçi bir ihtiva ve tutum barındırır.

İslamcılar, etnik milliyetçiliğin zararlı olduğu fikrini benimseyene kadar Türkçülüğe ve Türkçülere karşı sert bir tavır takınmamışlardır. Özellikle Rusya kökenli Türkçülerin İslamcılar ile birlikte hareket ettikleri ve İslamcı dergi etrafında kümelendiklerinin altının çizilmesi gerekir. Hatta Rusya kökenli Türkçüler, İstanbul'a geldiklerinde *Sırat-ı Müstakim*'in bürosunu merkez olarak kullanmış ve bu İslamcı dergide yazılar yayımlamışlardır. Yukarıda da bahsi geçtiği üzere iki grup arasındaki anlaşmazlık etnik milliyetçiliğin yoğunlaşmaya başladığı 1911 yılından sonra başlar. Bu tarihten sonra İslamcıların Türkçülüğe ve Türkçülere karşı tutumları olumsuzlaşmış ve tedrici bir şekilde sertleşmiştir. Bu sertleşme Kurtuluş Savaşı sırasında yeniden bir birlikteliğe sahne olsa da Türkçülük ve İslamcılık akımlarının millet anlayışları üzerinden birbirlerinden ayrışmaları çok partili hayata kadar devam eden bir ayrılık olarak tezahür etmiştir.

Osmanlı'nın son dönemindeki akımlar arasında farklar bulunsa da son tahlilde hepsinin hedefi Osmanlı'nın yıkılmaması ve eski gücüne kavuşmasıydı. Bu nedenle Osmanlı'nın son birkaç senesine kadar içinde Osmanlı'yı barındırmayan bir hedef ve tahayyül söz konusu değildir. Osmanlı'yı ayakta tutma hedefleri ortak olan bu akımlar Batı emperyalizmini bir tehdit olarak algılıyor ve ona karşı durabilmek için içeride birliği sağlamak adına milliyetçi bir tutum sergiliyorlardı. İslamcıların kurtuluş reçetesi de Osmanlı Müslümanlarının ülke içinde siyasal birliği ile dünyadaki tüm Müslümanların da kültürel ve kimlik birliğinin Osmanlı önderliğinde sağlanması fikrine dayanıyordu. İslamcıların hedefledikleri bu birliklere yapılabilecek en büyük *kötülük* onlara göre şüphesiz bu birliklerin dışında bir birlik hedefi olan etnik milliyetçiliklerdi. Bu da Türkçülüğün Osmanlı Devleti için kurtuluş reçetesi idi. İslamcılığın ve Türkçülüğün meşrutiyetin ilanında sonraki en büyük çatışmaları bu tezata dayanmaktadır.

İslamcılık ve Türkçülük meşrutiyetin yeniden ilanından sonraki dönem için birbirinden kopuk birer akım değildir. Ülkenin kurtuluşu ve bağımsızlığı hakkında bu iki akımın temsilcileri hemfikirdir İslamcılar ve Türkçüler arasındaki tartışma kuramsal bir çerçeve üzerinden değil, ülkenin nasıl kurtulacağı konusundaki fikir üzerinde yürür (Çetinsaya, 2005, s. 425). Bu nedenle aralarındaki tartışma konjonktüre göre değişebilir. Diğer taraftan İslamcılığın etnik milliyetçiliği ve Türkçülüğün dini tamamen reddeden ideal tiplerinin arasında melez düşüncelerin de ortaya çıktığı görülür. Böylece iki akım arasında geçişler bir süreklilik arz eder. Ne var ki İslamcılar etnik milliyetçilik konusunda oldukça keskin düşüncelere sahiptir. Bu nedenle İslamcılığı Türkçülükten ayıran temel ayrımın etnik milliyetçilik konusundaki tutum olduğunu vurgulamak gerekir.

Temelde İslamcılar etnik milliyetçiliğe karşı duruşlarındaki tutumu desteklemek için kavramsal bir farka yaslanırlar, zira onlar millet kelimesinin sadece Batılı/modern anlamda kullanılmasına karşıydılar. İslamcıların millet sözcüğünden anladıkları bütün Müslümanların oluşturduğu bir birlik, daha doğrusu ümmet idi. Kavmiyet sözcüğü ise bugünkü etnisite kavramına tekabül ediyordu. Bu nedenle Batı kökenli millet kavramı onlar için etnik milleti, daha doğrusu kavmiyeti ifade ediyordu. İslamcılar etnik milliyetçiliği Batı kaynaklı bir kötülük, ondan sakınılması gereken bir virüs ve hatta bir beyin yıkama eylemi olarak tasvir ederler. Ne var ki çözümleri İslam ümmeti kavramını milliyetçi bir yöntemle yeniden kavramsallaştırarak İslam birliğini yeniden kurma fikrine odaklanırlar. Onlara göre ümmetin millet olarak yeniden tesis edilmesi sonucunda İslamiyet eskisi gibi güçlü olacak ve Batı karşısında dik bir şekilde ayakta kalabilecekti.

Dönemin en önemli İslamcılarında olan Mehmed Akif *millet-kavmiyet* ayrımını kullanarak kavmiyetçiliğin İslam birliği için en büyük tehdit olduğunu savunurken (Ersoy, 2005, ss. 413-414), kavmiyet fikrinin modernite öncesinde dahi İslam'da bulunmadığını ve dışarıdan geldiğinin altını çizerek (Ersoy, 2005, ss. 161-162). Akif'in atfı Batı kaynaklı milliyetçiliğedir. Ahmet Hamdi (Aksekili) ise benzer bir düşünceyle kavmiyetçiliğin İslam toplumlarını Batı'ya karşı çaresiz ve savunmasız hale getirdiğini, bunun da Batı karşısında ayakta duramamanın ve yıkımın sebebi olduğunu savunur (Aksekili, 1330/1914, s. 66). Ömer Rıza (Doğrul) bir adım öteye giderek etnik milliyetçiliğin bir *Hristiyan âdeti* olduğunu ve bu nedenle alınmaması gerektiğini ifade eder (Rıza, 1335/1919, s. 68). Akif, İstiklal Marşı'ndan önce yazdığı metinlerde de Batı'yı daha doğrusu Batı medeniyeti olarak isimlendirilen entiteyi bir canavara benzetir ve milliyetçilik ideolojisini bu canavarın etrafa saçtığı kötücül bir fikir ve eylem olarak yorumlar (Ersoy, 2005, s. 303).

Etnik milliyetçiliği bir ayrılıkçılık olarak tasavvur eden İslamcılara göre Batı karşısında dağılmanın destekçisi olmak yerine siyasal birlik kurmak tek yoldur. Bu birliğin tek ihtimali de İslam birliğidir. İslamcıların birlikten kastı Müslümanların bir egemen devlet altında yaşadığı siyasal birlikten ziyade bir farkındalık ve Müslümanlık bilincinin ön planda olmasıdır, kısacası Müslüman kimliğinin önemsenmesidir. Zira Sebilürreşad'da isimsiz çıkan bir yazıya göre Müslüman bir Osmanlı, Hintli bir Müslümanı Hristiyan bir Osmanlı'dan daha çok sevmektedir (Sebilürreşad, 1329/1914, s. 301). Son tahlilde İslamcıların ön gördüğü milliyetçilik vatandaşlığın ötesinde manevi bir birliktelik bilincine dayanır. Mehmed Fahreddin bu doğrultuda İslam milletinin "maddi ve unsuri değil ruhi ve lahuti" olduğunu belirtir (Fahreddin, 1329/1914, s. 263).

İslamcılar, İslam Devleti'nin kurulabilmesinin imkânsız bir çaba olduğunun farkındaydılar. Bundan dolayı onların hedefi hilafeti elinde bulunduran Osmanlı Devleti'nin önderliğinde bir İslam toplumları ve Müslüman birliğiydi. İki katmanlı bu birlik tahayyülünde karşılıklı bir zorunluluk ilişkisi vardır. Akif bu zorunluluğu ağaç metaforu üzerinden anlatırken İslam topluluklarının her birinin İslam milletini temsil eden ağacın dalları ve kökleri olduğunu tasvir ederek (Ersoy, 2005, s. 171) herhangi bir ayrılıkçılığın ya da etnik milliyetçiliğin önünü almaya çalışmıştır, çünkü bir dalın ya da kökün ayrılması ağacın sonu anlamına gelir.

İslam birliğini bir zorunlu birliktelik olarak değerlendiren bu düşünceye göre birliği zedeleyecek herhangi bir tutum gibi etnik milliyetçilik de İslamiyet tarafından yasaklanmıştır. Akif bu düşünceyi şu dizelerinde yansıtır: "Bu ayrılık da neden? Bir değil mi herşeyiniz?/ Ne fırka herzesi lâzım, ne derd-i kavmiyyet;/ Bizim diyanete sığmaz sekiz, dokuz millet!" (Ersoy, 2005, s. 247). İslam birliği yerine etnik milliyetçilik yolunun benimsemesinin bu karşılıklı zorunluluk ilişkisini zedelediğini, yani İslami toplumların etnik milliyetçilik yolunu benimsemesinin hem birey olarak Müslümanlar arasındaki hem de İslam toplumları arasındaki birliği yıkacağını varsayar. Etnik milliyetçilik aynı ülkenin vatandaşı olan Müslümanlar arasında dahi ayrılıkçılığa sebep olurken Müslüman kimliğinin kaybolmasına neden olacaktır. Bunun karşısında yer alan İslam birliği veya İslam milleti tasavvuruna göre ise Osmanlı Devleti önderliğindeki hareket İslam'ı kurtarıırken, İslam da Osmanlı Devleti'ni kurtaracaktır.

İslamcılar etnik milliyetçiliği Cahiliye dönemindeki Arap kavmiyetçiliği ile ilişkilendirerek eleştirilerini İslami kaynaklardan referanslarla destekler. Bu referanslarda İslam'ın kavmiyetçilikleri değersizleştirerek etnik gruplar üzerinde yeni bir birlik ve kimlik inşa edildiği iddiası bulunur. Bu nedenle onlara göre İslam dışındaki bir kimlik, daha doğrusu bir siyasal birlik, İslam'ı ikincilleştirecek ve geri plana itecektir. Döneme dair bu tartışma üzerine yazılmış birçok ikinci kaynaktan en çok ele alınan ve dönemin en çok ses getiren makalesini Sebilürreşad dergisinde *İslam'da Dava-yı Kavmiyyet* (Naim, 1330/1914) başlığıyla Babanzade Ahmed Naim yazmıştır. Babanzade bu yazıda milli kimliği etnik değil dini bir kimlik olarak tanımlarken milliyeti ve milli kimliği idealize eder. Diğer İslamcı yazılarda da görülen bu düşünce Bereketzâde İsmail Hakkı'nın *Necaib-i Kur'aniye* (Hakkı, 1324/1908, ss. 148-149) isimli yazısında Kuran'a başvurularak İslam'ın kavmiyetçiliği yasakladığı ayetler üzerinden kanıtlanmaya çalışılır. Zira, İslamiyet ayrışmanın yerine birleşmeyi ayrılmış topluluklar arasında sağladığı için başarılıdır (Çaviş, 1331/1915, ss. 178-180). Karpat, İslamcıların Kuran'ı alıntıyla ümmetin farklı kavmiyetlerden oluşsa da bunlar arasında bir fark ve üstünlük olmadığını vurguladıklarını belirtir (Karpat, 2001, s. 310). Böylece İslamcılar, İslam milletleri içerisinde üstünlük olmadığını da vurgulayarak etnik milliyetçiliğe dayalı ayrışmaların Müslümanlar arasında bir eşitsizliğin müsebbibi olacağı düşüncesindedir.

İslamcıların etnik milliyetçilik(ler) karşısındaki sert tavırları özellikle Kurtuluş Savaşı ve Cumhuriyetin ilk yıllarında bir nebze yumuşamıştır. Hasan Hikmet 1924 yılında Sebilürreşad'da yer alan *Yüksek Hars, Hars-ı Dinidir* başlıklı yazısında İslam milletinin farklı etnik kimliklerin oluşturduğu unsurların birlikteliği olarak tanımlar (Hikmet, 1340/1924, s. 263). Bu birliktelik ne var ki manevi bir birlikten öteye geçemeyecek durumdadır. Ancak diğer taraftan *İslam milleti* kavramı, İslamcı dergiler Takrir-i Sükûn sonrasında kapatılınca kadar ümmet kavramını karşılamaya devam eder. Son tahlilde onlara göre sorun etnik bilincin İslami birliğin karşısında siyasal bir harekete dönüşmesidir. Bunun yapılması onlara göre İslam'ı yok etmekle neredeyse eşdeğerdir. Bu nedenle o dönemki İslamcı düşüncede etnik milliyetçilik Batı'nın saldırıları ile eş değerde yıkıcıdır. Zira Müslüman toplumların başına gelen felaketlerin en önemli sebeplerinden birisi kavimlerin Müslümanlığı ikincil plana itip kendi ülkelerinin çıkarları doğrultusunda hareket etmeleridir (Abdullah, 1330/1915, ss. 99-100).

Her ne kadar İslamcılar etnik milliyetçiliğin karşısında olsalar da etnik farkındalığın ve kültürel kimliğin ortadan kalkmasını istemezler. Bir Müslümanın etnik kimliğinin farkında olmasında ve bu kimliğini kültürel alanda sahiplenmesinde İslamcılara göre bir sakınca yoktur. Bu noktada emperyal ve evrenselci tutumları, milliyetçi tutumları ile tezat oluşturarak devam eder. Mehmed Akif Arnavut kökenli olduğunun farkındadır. İslamcı akımın önemli isimlerinden Babanzade Ahmed Naim etnik bir dernek olan *Kürt Teavün ve Terakki Cemiyeti*'ni kuran isimler arasında yer alır.

Yukarıda da bahsi geçtiği üzere, Meşrutiyetin yeniden ilanından sonra İslamcılar ve Türkçüler iş birliği içerisindeydi. Örneğin Türkçü bir sivil toplum kuruluşu olan Türk Derneği'nin kuruluşunu, İslamcı bir dergi olan *Sırat-ı Müstakim* tebrik ederek nizamnamesini yayımlar. Birkaç yıl içinde Türk Ocağı'nı doğuracak olan bu örgüt ile İslamcılar arasında fikir ayrılığına dayanan bir çatışma söz konusu değildir. Hatta Türk Ocağı'nın kuruluşu da yine dergide tebrik edilir. Ayrışma öncesi birlikteliği var eden temel motivasyon Osmanlı'nın kurtarılması olmakla beraber birliktelik Türkçüler açısından bir zorunluluk görünümündedir. Zira Türkçüler, özellikle Rusya Türkçüleri kendi dergilerini kuracak güce ve ilişkilere sahip değildir. Ayrıca Türkçülük henüz fikren İslamcılıktan ayrılmamış, aralarındaki fikir ayrılıkları dahaca billurlaşmamıştır. Nihayetinde Osmanlı'nın kurtuluşu fikri konusunda hemfikirdirler. Ne var ki Balkan Savaşlarının Türkçülüğün etkin hale gelmesi üzerindeki etkisi ve ayrılıkçı Müslüman milliyetçiliklerinin ortaya çıkması ayrımın netleşmesine neden olur.

İslamcılar ile Türkçüler arasındaki fikir ayrılığı temelde birlik tasavvurundaki anlaşmazlık üzerinden çıkar. Bu noktada İslamcılar, Türkçüleri hem dini hem de siyasi açıdan eleştirirler. İslamcılara göre Türkçüler dinen yasak olan etnik milliyetçiliği takip ederek hem İslam'dan sapmakta hem de siyaseten İslam birliğini tehdit etmektedir. İslamcılar böylece düşüncelerinin temelinde etnik milliyetçiliği karşıtlığını koyarken İslam'ın Asr-ı Saadet dönemindeki birleştirici gücünü romantik bir tavırla arzulamakta ve yeniden kurmaktadır. Zira ümmet dağılmaması gereken bir millet olarak onlar tarafından İslami söylem üzerinden yeniden var edilmeye çalışılır. Osmanlı merkezindeki İslamcıların bu düşüncesi en yakınlarındaki etnik milliyetçi akım olan Türkçülere karşı bir duruş olarak belirir. Zira Türkçülük İslam birliğini tehdit etmektedir. Son çare olarak ortaya sunulan Türkçülük, İslamcılara göre başından itibaren ayrılıkçı olduğu için çöküşü durdurmayacaktır (Ersöy, 2005, s. 162).

İslamcılara göre etnik milliyetçilik bir hastalık, Türkçülük ise bu hastalığı yaymaya çalışan bir nifak tohumudur (Sebilürreşad, 1336/1920, s. 131). İslamcılar her ne kadar Türkçüleri suçlasalar da onlara göre kötülüğün kaynağı ve müsebbibi Batının oyunları ve ortaya çıkardığı etnik milliyetçiliktir (Sebilürreşad, 1334/1918, s. 211). Türkçülük bu nedenle İslamcıların gözünde bir taraftan karşı konulması gereken bir akımdan Türkçüler halen birer Müslümandır. Türkçüler sadece akıntıya kapılmış ve yeniden bilinçlendirilmesi gereken kişilerdir. Fakat Babanzade Ahmed Naim Türkçülere bu kadar yumuşak yaklaşmaz. Zira kavmiyetçilik ona göre Avrupa'nın şeytani oyunlarından birisi ve Türkçülerin vücuda sokmaya çalıştığı bir kanserdir. Yapılması gereken ise Müslümanların şeriatı savunarak Türkçülerin karşısında durmasıdır (Berkes, 1998, ss. 374-375).

Bir başka eleştiri noktası ise milliyetçiliğin Türkçüler tarafından bir zorunluluk olarak gösterilmesinedir. Diğer taraftan bu zorunluluk ilişkisinde İslam'ın geri plana itilip İslam öncesi Türklüğün ön plana çıkarılması İslamcılar açısından kabul edilemez bir tutumdur. Örneğin Ömer Rıza (Doğrul) İslamiyet öncesi Türk tarihine referans verilmesini eleştirir (Rıza, 1335/1919, s. 69). İslamcılar dönem Türkçülüğünün en önemli örgütü Türk Ocağı'nı, dergisi Türk Yurdu'nu ve temsilcilerini İslamiyet öncesi Türklük arayışları, özellikle Cengiz Han övgüleri ve bozkurt sembolü üzerinden eleştirir. Türkçü dergilerde yer alan Cengiz Han övgüleri ve onun bir kahraman olarak sunulması İslamcılar tarafından kabul edilemez bir hata olarak görülür. Örneğin Türk Yurdu dergisinin bir sayısında Cengiz Han'ı öven bir şiirin yayınlanması *Sebilürreşad*'da eleştirilir, zira Cengiz Han, İslam'ın, Türklerin ve insanlığın düşmanıdır (Sebilürreşad, 1331/1915, s. 154). Hatta Ahmet Hamdi (Aksekili) Cengiz Han'ın İslam ümmetini bölen bir barbar olduğunu savunur (Aksekili, 1330/1914, s. 66). Bu eleştirilere ek olarak İslamcılar, Batıcılara yönelttikleri eğlence eleştirilerini Türk Ocağı'nda gerçekleştirilen kültür etkinliklerine de yöneltir. Türk Ocağı'nı balolar ve konserler üzerinden Batı taklitçisi olmakla itham ederler (Sebilürreşad, 1340/1924b, s. 170).

Son tahlilde İslamiyet öncesi Türklüğün bilinmesi İslami kimliğin önüne geçmesi açısından reddedilirken bunu var etmek için girişilen tüm tutumlar İslamcılar tarafından ayrılıkçılık olarak tanımlanır. Bu konudaki en ilginç tartışma Hz. İbrahim'in Türklüğü üzerinden şekillenir. Türkçüler Hz. İbrahim'in Türk olduğunu iddia ederek Hz. Muhammed'in Türk olduğu imasını yapar. İddianın sahibi İsmail Hakkı (Baltacıoğlu) *Tevhid-i Efkâr*'da *Hazret-i İbrahim Aleyhisselam Türktür* başlıklı yazısında iddiasını ortaya sürer (Ayvazoğlu, 2009, s. 61). İslamcılar bu çıkışı İslam'ı etnik bir tavırla Arapların elinden alma çabası biçiminde değerlendirir ve anlamsız görür. Zira onlara göre kavmiyetçiliği yasaklayan bir dinin peygamberinin Türk veyahut Arap olması bir anlam ifade etmez (Sebilürreşad, 1340/1924a, s. 92).

Sonuç Yerine

O dönemde Türkçüler genelde İslam karşıtı değildiler. Türkçüler İslam'ı bir din olmaktan ziyade bir kültürel ve sosyal mesele ya da aidiyet duygusu olarak ele alırlar. Bundan dolayı tartıştıkları İslam'ın kendisi olmaktan ziyade İslam'ın topluma olan etkisidir. İslamcılar Türkçüleri din üzerinden ağır bir şekilde eleştirirler de Türkçüler genellikle İslam'ı ideolojilerinden dışsallaştırmamışlardır. Zira İslam İslamcılara göre ontolojik ve temel bir mesele iken, Türkçüler için kimliği ilgilendiren geleneksel ve kültürel bir ayrıntıdır. Bu nedenle İslamcılar Türkçülüğün İslam'ın sonunu getireceğini düşünürken Türkçüler ise İslam'ı güçlendireceğini iddia etmiştir. Örneğin Ahmed Ağaoğlu, Türkçülüğün İslam ile çelişmediği konusunda İslamcılara ikna etmeye uğraşmıştır, özellikle Babanzade Ahmed Naim'i (Ülken, 1992, s. 401). Kısacası aralarındaki fikir ayrılıklarının temel dayanağı böylece İslam'ın algılanma biçiminin farklılığıdır.

Ağaoğlu, Babanzade'ye yazdığı cevabında milliyet ve asabiyet kelimeleri arasında fark olduğunu ve İslam'ın milliyetçiliği değil asabiyetçiliği yasakladığını iddia eder (Ağaoğlu, 1330/1914-1915). Başka bir yazısında milliyetçiliğin İslam'ın dinamosu olduğunu ima eder (Öğün, 1993, s. 48). İslamcıların Türkçülüğün sekülerleşmeye yol açacağı eleştirisini doğru bulmaz ve İslam'ın Türkçülük için gerekli olduğunu savunur (Öğün, 1993, s. 48). Ağaoğlu dini göz ardı eden ırkçı bir Türkçülüğü benimsemez. O İslamcıların Batı hakkındaki görüşlerine de pek fazla katılmaz. Ona göre Batı ilminin ve bilimlerinin benimsenmesi gerekir, çünkü Batı'nın zaten bunları İslami ilimlerden değişik yollarla benimsediklerini savunur. Bunun ahlak ile alakalı bir mesele olmadığını düşünür (Öğün, 1993, ss. 46-47).

Yusuf Akçura Türkçülüğü ideolojiler içinde en makul olanı olarak ele alır. Ziya Gökalp de benzer bir tutumla Türkçülüğü savunur. Hem Akçura hem Gökalp dini, düşüncelerinin ve toplum tasavvurlarının içinde bulundurmamakla beraber, diğer taraftan İslamcıların İslam'ın milliyetçiliği yasakladığı iddiasının karşısında yer alırlar. Nihayetinde Türklük bilincinin ve Türkçülüğün ön planda olmasının İslam'ı da kurtaracağı iddiası ile ideolojik tutumlarını sağlamlaştırmaya çalışırlar.

Türkiye siyasi ve düşünce tarihinin önemli iki akımı arasında yer alan İslamcılık ve Türkçülük ideolojileri 1908 yılında meşrutiyetin yeniden ilan edilmesinden sonra ülkenin kurtarılması ve toplumun şekillendirilmesi noktasında benzer tutumlar sergilemiş olsalar da dine verilen önem hususundaki öncelik noktasında ayrılmışlardır. Bu dönemde Türkçülük, dini Türklük bilincinin tarihsel bir parçası olarak ele alıp önceliği etnik kimliğe, Türklüğe verir. İslamcılık ise etnik bilincin ikincil planda kaldığı dinin kimliğin asıl belirleyeni olduğu bir toplum peşindedir. Aralarında ortaya çıkacak olan husumet de bu noktada ortaya çıksa da ülkenin içinden geçtiği bağımsızlık savaşı sürecinde ideolojik ayrımları bir kenara bırakmışlardır. Erken Cumhuriyet döneminde kamusal alandan çekilen İslamcılık ile erken Cumhuriyetin temel ideolojilerinden olan Türkçülüğün yolları çok partili hayata geçiş sürecinde tekrar birleşecektir. Türk sağının temel iki ideolojisi olan bu düşünce akımları sıklıkla Batıcılık karşıtlığı gibi konular üzerinde hemfikir olsalar da dinin önceliği hususundaki aralarında İkinci Meşrutiyet döneminde ortaya çıkan ayrılık devam edecektir.

Araştırmacıların Katkı Oranı Beyanı:	Yazar, araştırmayı tek başına hazırladığını beyan etmiştir.
Destek ve Teşekkür Beyanı:	Yazar, teşekkür beyanında bulunmamıştır.
Çatışma Beyanı:	Yazar, kendisi ve üçüncü taraflar açısından herhangi bir çıkar çatışmasının olmadığını beyan etmiştir.
Etik Kurul Raporu Gerekliliği Beyanı:	Yazar, çalışma için Etik Kurul Raporu gerekliliği olmadığını beyan etmiştir.
Sorumlu Editörler:	Prof. Dr. Hüseyin Özgür, Anadolu Üniversitesi Dr. Öğr. Üyesi İbrahim Yılmaz, Samsun Üniversitesi

Kaynakça/References

- Abdullah. (1330/1915). İttihad-ı İslam: İslam'da Cinsiyet ve Kavmiyet Yoktur. *Sebilürreşad*, 13(325), 99-100.
- Ağaoğlu, A. (1330/1914-1915). İslamda Dava-yı Milliyet. *Türk Yurdu*, 6(10), 2320-2329.
- Ahmad, F. (1969). *The Young Turks: The Committee of Union and Progress in Turkish Politics, 1908-1914*. Oxford University Press.
- Aksekili, A. H. (1330/1914). İctimaiyet: Her Kavmin Kendi Başına Hareketi İslam için Felakettir. *Sebilürreşad*, 12(290), 65-66.
- Arai, M. (2008). *Jön Türk Dönemi Türk Milliyetçiliği*. İletişim Yayınları.
- Ayvazoğlu, B. (2009). *Tanrıdağı'ndan Hıra Dağı'na: Milliyetçilik ve Muhafazakarlık Üzerine Yazılar*. Kapı Yayınları.
- Berkes, N. (1965). *Batıcılık, Ulusçuluk ve Toplumsal Devrimler*. Yön.
- Berkes, N. (1998). *The Development of Secularism in Turkey*. C. Hurst & Co.
- Berkes, N. (2003). *Türkiye'de Çağdaşlaşma*. Yapı Kredi Yayınları.
- Çavuş, A. (1331/1915). Kavmiyet ve Din. *Sebilürreşad*, 13(335), 178-180.
- Çetinsaya, G. (2005). *İslamcılıktaki Milliyetçilik*. In T. B. a. M. Gültekingil (Ed.), *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce - İslamcılık* (ss. 420-451). İletişim.
- Devlet, N. (1985). *Rusya Türklerinin Milli Mücadele Tarihi (1905-1917)*. Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü.
- Ersoy, M. A. (2005). *Safahat*. Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Mehmed Akif Araştırmaları Merkezi.
- Fahredden, M. (1329/1914). Son Darbe Karşısında Milliyet Kavgaları. *Sebilürreşad*, 11(277), 261-263.
- Georgeon, F. (1986). *Türk Milliyetçiliğinin Kökenleri: Yusuf Akçura (1876-1935)*. Yurt Yayınları.
- Greenfeld, L. (2006). *Nationalism and the Mind: Essays on Modern Culture*. Oneworld Publications Limited.
- Haddad, W. W. (1977). *Nationalism in the Ottoman Empire*. In W. W. Haddad & W. Ochsenwald (Eds.), *Nationalism in a Non-National State: The Dissolution of the Ottoman Empire* (ss. 3-24). Ohio State University Press.
- Hakkı, B. İ. (1324/1908). Necaib-i Kur'aniye. *Sırat-ı Müstakim*, 1(10), 148-149.
- Hikmet, H. (1340/1924). En Yüksek Hars, Hars-ı Dinidir. *Sebilürreşad*, 24(615), 261-263.
- Karpat, K. H. (2001). *The Politicization of Islam: Reconstructing Identity, State, Faith and Community in the Late Ottoman State*. Oxford University Press.
- Karpat, K. H. (2006). *Osmanlı'da Değişim, Modernleşme ve Uluslaşma*. İmge Kitabevi.
- Keddie, N. R. (1969). Pan-Islam as Proto-Nationalism. *The Journal of Modern History*, 41(1), 17-28.
- Kedourie, E. (1980). *Islam in the Modern World and Other Studies*. Holt, Rinehart & Winston.
- Kohn, H. (1944). *Türk Milliyetçiliği*. Hilmi Kitabevi.
- Kohn, H. (2005). *The Idea of Nationalism: A Study in its Origins and Background*. Transaction Publishers.
- Köroğlu, E. (2004). *Türk Edebiyatı ve Birinci Dünya Savaşı (1914-1918): Propagandanan Milli Kimlik İnşasına*. İletişim Yayınları.
- Kushner, D. (1977). *The Rise of Turkish Nationalism*. Cass.
- Mardin, Ş. (1991a). *Türk Modernleşmesi*. İletişim Yayınları.
- Mardin, Ş. (1991b). *Türkiye'de Din ve Siyaset*. İletişim Yayınları.
- Naim, B. A. (1330/1914). İslamda Dava-yı Kavmiyet. *Sebilürreşad*, 12(293), 114-128.
- Öğün, S. S. (1993). Ağaoğlu Ahmet. *Tarih ve Toplum*, 20(116), 46-49.
- Öğün, S. S. (1995). *Modernleşme, Milliyetçilik ve Türkiye*. Bağlam Yayınları.

- Özdalga, E. (2009). Islamism and Nationalism as Sister Ideologies: Reflections on the Politicization of Islam in a Longue Durée Perspective. *Middle Eastern Studies*, 45(3), 407-423.
- Rıza, Ö. (1335/1919). Türkçülük, Memleketçilik. *Sebilürreşad*, 18(448), 68-70.
- Sebilürreşad. (1329/1914). Asabiyet-i Kavmiye Davaları Etrafında. *Sebilürreşad*, 11(279), 300-302.
- Sebilürreşad. (1331/1915). Edebiyat: Kavmiyet Hissi, Fikirleri Nereye Sürüklüyor? Şevketi Nasıl Saadet Şeklinde Gösteriyor? *Sebilürreşad*, 13(332), 154-155.
- Sebilürreşad. (1334/1918). Türkçülerin Siyasi Mefkureleri. *Sebilürreşad*, 15(375), 211.
- Sebilürreşad. (1336/1920). Kavmiyetçilik Hastalığı. *Sebilürreşad*, 18(453), 131.
- Sebilürreşad. (1340/1924a). Hazret-i İbrahim'in Türklüğü. *Sebilürreşad*, 24(604), 92-93.
- Sebilürreşad. (1340/1924b). Türk Ocağı, Balolardan, Konserlerden Ne Hayır Bekliyor? *Sebilürreşad*, 24(609), 170-171.
- Somel, S. A. (1987). *Sırat-ı Müstakim - Islamic Modernist Thought in the Ottoman Empire (1908-1912)* (Publication Number 201007) Boğaziçi University].
- Tunaya, T. Z. (2003). İslamcılık Akımı. İstanbul Bilgi Üniversitesi.
- Türköne, M. (2011). *Siyasi İdeoloji Olarak İslamcılığın Doğuşu*. Etkileşim Yayınları.
- Ülken, H. Z. (1992). *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi* (3. ed.). Ülken Yayınları.
- Zubaida, S. (2004). Islam and Nationalism: Continuities and Contradictions. *Nations and Nationalism*, 10(4), 407-420.